

Kierkegaard Felsefesiyle Birlikte Ortaya Çıkan Bir Kavram Karmaşası: Endişe mi, Kaygı mı, Anksiyete mi, Korku mu?

Murat Kara*

Öz

Endişe başlangıçta Søren Kierkegaard tarafından fark edilmiş ve kavramlaştırılmıştır. Endişe kavramı fark edildikten sonra sadece felsefede değil, psikoloji, tıp, sosyoloji, tarih ve edebiyat gibi farklı alanlarda da kendine yer edinmiş; bu alanlarda yeni değerlendirmelerin, araştırma ve sonuçların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ancak farklı alanlarda kullanım bir kavram karmaşasını da beraberinde getirmiştir. Eski bazı kaynaklarda korku kelimesiyle karşılık bulan bu kavram, psikoloji ve tıpta daha çok kaygı ve anksiyete, sosyoloji ve tarihte kaygı ve endişe, edebiyat ve felsefede ise daha çok kaygı kelimesiyle açıklanmaya çalışılmıştır. Hâlbuki bunlar farklı anlamlara gelen farklı kavramlardır. Bu da kavram karmaşasını destekleyen başka bir faktördür. Bu çalışma Kierkegaard'ın kavramının hangi kelimeyle karşılanmasının daha uygun olabileceğine dair soruya cevap aramakta ve kavram karmaşasının giderilmesine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Korku, anksiyete, kaygı, endişe, kavram.

* Öğr. Gör. Dr., Batman Üniversitesi Bölümler Koordinatörlüğü, Batman/Türkiye, murat.kara@batman.edu.tr, orcid.org/0000-0001-7139-4906

A Concept Confusion Emerging from Kierkegaard Philosophy: Is It Worry or Apprehension or Anxiety or Fear?

Abstract

Anxiety was initially noticed and conceptualized by Søren Kierkegaard. After the concept of anxiety has been noticed, it has found a place for itself in various fields not only in philosophy but also in psychology, medicine, sociology, history and literature; and it has led to the emergence of new assessments, researches and results in these fields. However, the use of the concept in different fields brought a concept confusion together. In some old sources, this concept, which corresponds with the word “fear” was generally tried to be mostly explained with meaning of worry and anxiety in psychology, with the meaning of worry and apprehension in sociology and history, and with the meaning of worry in literature and philosophy. On the contrary, these are different concepts having different meanings. Another factor that supports the confusion is the translation problem. This study searches for the answer to the question about which word can best meet the concept of Kierkegaard; and aims to contribute to eliminating this concept confusion.

Keywords: Fear, anxiety, worry, apprehension, concept.

Giriş

19. yüzyıl gerek dünyada gerekse Türkiye’de sonraki dönemlere etki edecek birçok değişimin yaşandığı bir dönemdir. Bu dönemde felsefede bazı yeni fikirler filizlenmeye başlamış ve edebiyatta yeni denilebilecek eserler vücuda getirilmiştir. Bunun temel sebebi insanın kendi benini fark etmeye başlamış olmasıdır. Ferdin doğuşu da denilebilecek bu durum insanı değiştirmiş ve insanın değişimi her şeyi değiştirmiştir. Burada dikkati çeken nokta fikri bir temele dayandırılması açısından asıl ferdin doğuşunun Batı’da gerçekleşmiş olmasıdır. Bu yüzyılda ortaya çıkan bazı filozoflarla birlikte bütün dikkatler, önceleri sadece akıl dolayısıyla malzemedен öteye gidemeyen, insana çevrilmiştir. Onlardan önce hiçbir filozof hayatın içinde yaşayan insanla bu kadar yakından ilgilenmemiş, hiçbir felsefi ekol onlar kadar insana değer vermemiştir. Artık insan sadece akıyla değil, kendisini var eden bütün çelişkili özellikleriyle merkezdedir ve bu özellikleri sayesinde kendini kanıtlaması, varlığını ortaya koyması söz konusudur. Bu durum insan için bir dönüm noktasıdır.

Bu yüzyılda bütün dikkatlerin insana çevrilmesini isteyenler varoluşçu düşünceyi benimseyen filozoflardır. Bunlar insanı, insanlık durumlarını ve varoluşu endişe kavramını merkeze alarak açıklamaya çalışmışlardır. Endişe, varoluşçular tarafından basit bir kavram olarak görülmemiştir. Onlara göre endişenin birçok kavramla ve başka insanlık durumlarıyla bağlantısı vardır. Endişe kavramından ilk defa bahseden ve onu insanın varoluşuna etki eden yönleriyle ortaya koymaya çalışan filozof ise Søren Kierkegaard’dur. Kitaplarında ve makalelerinde yaptığı değerlendirmelerde endişenin korku, kaygı ve anksiyeteden farkını açıkça söylemeyen fakat satır aralarında bu kavramların farklılıklarına işaret eden Kierkegaard, kendi varoluşunu tamamlamak isteyen her insanın bu kavramın tezgâhından geçmek zorunda olduğunu söylemiştir. Ona göre varoluş devam eden bir süreçtir ve bu süreçte kişiye rehberlik eden de endişedir. Bununla birlikte endişe, aynı zamanda kişinin varoluş karşısında sınanmasıdır. Varoluşla öznel ve özgür bir şekilde karşılaşan insan ister istemez bu sınamaya dâhil olacak, bu sınama da onu kaçınılmaz olarak yoklukla sınanmaya götürecektir. Çünkü varoluşla sınanma aynı zamanda yoklukla da sınanmadır. Her varoluşun arkasında bir yokluk imkânı daima vardır. Bunu fark eden insanın endişeye düşmemesi ise imkânsızdır. Çünkü bu şekilde bir sınanma kişide yokluk fikrinin dehşetini ve ölümsüzlüğe olan şiddetli arzuyu ortaya çıkaracak bu da onu endişe içinde bırakacaktır.

Endişe aynı zamanda insan olmanın da bir sonucudur. Başka bir deyişle endişenin ilk kaynağı insan olmaktır. İnsana birbirine zıt ve çok farklı öğelerden oluşan ayrıca başka öğelerle de desteklenen bir sentez olarak bakan Kierkegaard, onun bu özelliklerinden dolayı endişeye düşebileceğini söylemektedir. İnsan bir

hayvan ya da bir melek olsaydı endişeye düşmezdi, fakat o bir sentezdir, endişeye düşebilir ve endişesi ne kadar derinse kendisi de o kadar büyüür.¹ Ayrıca o, sadece akıldan ya da sadece duygudan müteşekkil bir varlık da değildir. İnsan, bütün çelişkili öğelerin bir araya gelmesiyle ortaya çıkmış bütün bir varlıktır. Bu çelişkili öğeleri kendi çatısı altında toplayan terim ise endişedir. Dolayısıyla insan, insan olarak kaldığı sürece daima endişeli olacak, endişesi arttıkça insanlık durumları da artacak, azaldıkça insanlık durumları da azalacaktır.

Burada kısaca açıklamaya çalıştığımız endişe başta Kierkegaard olmak üzere diğer varoluşçu filozoflar tarafından da kavramlaştırıldıktan sonra felsefe dışında, psikoloji, sosyoloji, edebiyat, tıp gibi çok çeşitli alanlarda da kullanılmaya başlanmış fakat bu süreçte bir kavram karmaşası da ortaya çıkmıştır. Bu karmaşanın birinci sebebi endişe kavramının tam olarak anlaşılma olmaması, ikinci sebebi ise aynı anlama gelecek şekilde kullanılmakla birlikte farklı yazarlar tarafından bu kavramın kaygı, anksiyete, endişe hatta korku gibi kelimelerle karşılanmış olmasıdır. Birincisinin çözümü yapılan çalışmalarda tercih edilen kavramla ilgili kısa bir açıklama yapıp sonra çalışmaya geçmektir. Fakat yaptığımız araştırmalarda bunun eksikliği görülmüştür. İkincisinin çözümü ise bu kavrama en uygun karşılığı bulmaktır. Bu çalışma kavrama tek ve yegâne karşılığı bulma iddiasında değildir ancak buna dikkati çekmekte ve bu yolda bir adım atmaktadır. Ayrıca farklı alanlarda endişe kavramıyla bağlantılı olarak yapılan araştırmalarda ortaya çıkan belirsizliğin giderilmesine katkıda bulunduğu için de bu çalışma önemlidir. Kierkegaard'un ortaya attığı kavramı açıklamak için hangi kelimenin kullanılması daha uygundur? Hangi kelime bu kavramı açıklamak için yeterli olabilir? Yazıda kavram karmaşasının nedenleriyle birlikte bu sorulara cevap verilmeye çalışılacaktır.

Bu çalışmada Kierkegaard'un kavramına kısaca değinildikten sonra kavram karmaşasını gösteren örnekler, karmaşanın nedenleri ve tercümede yaşanan sıkıntılar üzerinde durulacak daha sonra sözlüklerden, Kierkegaard'un eserlerinden ve başka çalışmalardan istifade edilmek suretiyle endişe, kaygı, anksiyete ve korku arasındaki farklar açıklanarak Kierkegaard'un kavramının hangi kelimeyle karşılık bulması gerektiği ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Kavram Karmaşasını Gösteren Bazı Örnekler

Varoluşçularla birlikte bu kavram üzerinde psikoloji alanında çalışmalar yapılmaya başlanmış, “endişe” kelimesinden ziyade “kaygı” ve “anksiyete” başlığı altında çok sayıda kitap ve makale yayımlanmıştır.² Bunların sayısı oldukça

1 Søren Kierkegaard, *Kaygı Kavramı*, çev. Vefa Taşdelen, Ankara, Hece Yayınları, 2004, s. 231.

2 Bu çalışmaların hepsinin ismini burada anmak imkânsızdır. Ancak en dikkat çekici olanlar ve

fazladır. Endişe, tarih ve sosyoloji alanlarında da araştırmacıların dikkatini çekmiş, bu alanlarda da genellikle “kaygı” başlığı altında bazı çalışmalar yapılmıştır.³ Ancak bu çalışmalarda endişenin kavram olarak özelliklerine neredeyse hiç değinilmemiştir.

Edebiyat alanında⁴ akla gelen ilk isim ise Nurdan Gürbilek’tir. “Edebiyat ve Endişe” alt başlığıyla yayımladığı bir kitabında Gürbilek genel olarak romanda endişe konusu üzerinde durmuştur. Ancak endişenin ne olduğu, kökeni, kavram olarak özellikleri gibi konulara pek değinmeyen yazar anlatamama, anlaşılma ve etkilenme kaygısını merkeze alarak metinleri değerlendirmiştir. Başka bir deyişle Gürbilek’in eseri sözlükteki anlamıyla kaygı üzerine kaleme alınmıştır. İkinci isim ise Vefa Taşdelen’dir. Aynı zamanda Kierkegaard üzerinde de araştırmalar yapmış olan Taşdelen aslında bir edebiyatçı değil, felsefecidir. Fakat yaptığı çalışmalarda edebiyat ve felsefe, edebiyat ve varoluşçuluk, edebiyat ve

-
- bizim de yeri geldiğinde istifade ettiklerimiz şunlardır: Sigmund Freud, *Endişe*, çev. Leyla Özcengiz, İstanbul, Dergâh Yay., 1992; Rollo May, *Varoluşun Keşfi*, çev. Aysun Babacan, 3. bs., İstanbul, Okuyan Us Yay., 2014; Paul Tillich, *Olmak Cesareti*, çev. F. Cihan Dansuk, 2. bs., İstanbul, Okuyan Us Yay., 2014; Kemal Sayar, *Özgürlüğün Baş Dönmesi*, İstanbul, Timaş Yay., 2013.
- 3 Alev Alatl, “Endişe Çağı”, *Batu’ya Yön Veren Metinler*; 4. c., İstanbul, Alfa Yay., 2014, s. 1562; Ayhan Bıçak, *Türk Düşüncesi II/ Kaygılar*, İstanbul, Dergâh Yay., 2010; Renata Salecl, *Kaygı Üzerine*, çev. Barış Engin Aksoy, İstanbul, Metis Yay., 2004.
- 4 Burada adı geçen kaynakların tam künyeleri şöyledir: Nurdan Gürbilek, *Kör Ayna Kayıp Şark/ Edebiyat ve Endişe*, İstanbul, Metis Yayınları, 2007; Vefa Taşdelen, *Felsefeden Edebiyata*, Ankara, Hece Yayınları, 2013; Fikri Gül “Varoluşçu Felsefenin Türk Düşünce Hayatındaki Yansımaları”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 18, Denizli, 2014; Adem Polat, “Nâmık Kemal’de Ahlaki Kaygı Temelli Metinleştirme: İntibah ve Ahlâk-ı Alâî”, *Uluslar arası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, sayı 6/3, Türkiye, 2017; Büşra Çopuroğlu, “Türk Edebiyatında Melâl: 1950 Kuşağında Bir Bunaltı” *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, Y 1, S 14, Ankara, Temmuz-Aralık, 2015; Oğuzhan Karaburgu, “‘Etkilenme Endişesi’ Bağlamında Nâmık Kemal ve Abdülhak Hâmid Tarhan Üzerine Bir Değerlendirme”, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, volume 8/9, Ankara-Turkey, Summer, 2013; Hasan Öztürk, <https://www.gazeteduvar.com.tr/kitap/2018/03/15/panorama-estetik-endisesi-zayif-politik-bir-roman>, 2018; Merve Esra Polat, “Cemal Süreya’nın ‘Üvercinka’ Şiirinde Biçimsel Estetik Kaygı ve Anlamsal Çok Boyutluluk”, *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, sayı 7(2), Ordu, Temmuz, 2017; Yakup Çelik, “Bahtiyar Vahapzade’nin Şiirlerinde Varoluş Kaygısı”, *Erdem/ Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, sayı 57, Ankara, Ağustos, 2010; Ali Canip Oğunlu, “Yahya Kemal ve Mükemmellik Endişesi”, *Milliyet*, 8 Ekim 2017; Celal Fedai, <http://celalfedai.wordpress.com/2014/05/19/ne-zar-ne-heyhat-yasasin-endise>, 2014; Michael Auistin, *Useful Fictions-Evolution, Anxiety, and the Origins of Literature*, Lincoln and London, University of Nebraska Press, 2010; Laurie Ruth Johnson, *Aesthetic Anxiety: Uncanny Symptoms in German Literature and Culture*, Amsterdam-New York, Radopi, 2010.

endişe konularına da değinmiştir.⁵ Bu açıdan çalışmamızda istifade ettiğimiz araştırmacılarından birisidir. Ancak Taşdelen, edebiyat ve endişe konusu üzerinde metinlerden de hareket ederek detaylı bir şekilde durmamış sadece bazı makalelerinde “kaygı” ya da “temel acı” gibi adlandırmalarla bu konuya genel olarak değinmiştir. Taşdelen gibi edebiyat üzerinde araştırmalar yapan başka bir felsefeci de Fikri Gül’dür. “Varoluşçu Felsefenin Türk Düşünce Hayatındaki Yansımaları” başlıklı bir makalesinde varoluşçuluk ve edebiyat bağlamında da değerlendirmeler yapmış olan yazar burada kaygının kimi romanlardaki yansımalarına kısaca değinmiştir. “Nâmık Kemal’de Ahlaki Kaygı Temelli Metinleştirme: *İntibah* ve *Ahlâk-ı Alâî*” adlı bir makale de burada anılabilir. Ancak her ne kadar başlıkta kaygı kelimesi geçse de bu makalede Nâmık Kemal’in eserleri ahlâk kavramı açısından değerlendirilmiştir. “Türk Edebiyatında Melâl: 1950 Kuşağında Bir *Bunaltı*” başlıklı başka bir makalede ise konumuz olan kavram, “melâl” olarak düşünülmüş ve varoluşçuluğun Türk romanındaki etkileri üzerinde durulmuştur. Oğuzhan Karaburgu’nun “‘Etkilenme Endişesi’ Bağlamında Nâmık Kemal ve Abdülhak Hâmid Tarhan Üzerine Bir Değerlendirme” başlıklı yazısı ise adından da anlaşıldığı üzere *Harold Bloom*’un *Etkilenme Endişesi* isimli kitabından faydalanılarak hazırlanmış bir makaledir. Hâlbuki bizim çalışmamızda ilerleyen sayfalarda bunun endişe değil, kaygı olduğu gösterilecektir. “Panorama: Estetik Endişesi Zayıf Politik Bir Roman” başlıklı bir internet yazısında da başlıkta kullanılmış olmasına rağmen metinde sadece iki defa geçen endişe kelimesi sözlük anlamıyla kullanılmış, kavram olarak anlamına hiç değinilmemiştir. Halit Ziya Uşaklıgil edebiyatı bağlamında 28-29 Nisan 2016 tarihleri arasında Boğaziçi Üniversitesi’nde gerçekleştirilen “Siyah Endişe” başlıklı bir sempozyum da burada anılabilir. Ancak bu sempozyumda endişe kavramı açısından bir değerlendirme yapılmamıştır. “Cemal Süreya’nın ‘Üvercinka’ Şiirinde Biçimsel Estetik Kaygı ve Anlamsal Çok Boyutluluk” adını taşıyan bir makale bu anlamda anılabilir. Ancak yazar makalesinde kavramın özelliklerine hiç değinmemiş, imge üzerinden “Üvercinka” şiirini değerlendirmiştir. Bu konudaki başka bir çalışma da Yakup Çelik’e ait olan Bahtiyar Vahapzade üzerine yazılmış kısa bir makaledir. “Bahtiyar Vahapzade’nin Şiirlerinde Varoluş Kaygısı” adını taşıyan bu makalede Çelik, Sartre ve Jaspers’ten faydalanarak – bizim çalışmamıza göre endişe demek olan – kaygı kavramının kısa bir açıklamasını yapmış, diğer şairlerin sadece adını anarak Bahtiyar Vahapzade’nin şiirlerinde varoluşsal kaygıyı araştırmıştır. Bir

5 Vefa Taşdelen, *Felsefeden Edebiyata*, Ankara, Hece Yay., 2013; Taşdelen, “Varoluş ve Edebiyat”, *Felsefe Edebiyat Sempozyumu, Yüzcüncü Yıl Üniversitesi*, Van, 2015; Taşdelen, “Çevrilebilirlik Kavramı Açısından Felsefe ve Edebiyat İlişkisi”, *Felsefe Edebiyat Sempozyumu, Yüzcüncü Yıl Üniversitesi*, Van, 2015.

makale hacminde olan bu yazının endişe kavramını bütün özellikleriyle ortaya koyması beklenemez. Ancak yazar bu kavramın karıştırıldığı diğer kavramlarla farkına ve bağlantılı olduğu kavramlara değinmemiş, bu kavramı ilk defa ortaya atan Kierkegaard'dan ise sadece bir cümleyle alıntı yaparak bahsetmiştir. Burada anılabilecek “Abdülhak Hâmid Tarhan'ın Şiirlerinde Ölüm” başlıklı başka bir makalede ise korku, kaygı ve endişe kelimeleri kullanılmakla birlikte bunlar arasındaki farka dikkat edilmemiş ayrıca bu kelimelerin kavramsal özelliklerinden de bahsedilmemiştir. Bunlara “Yahya Kemal ve Mükemmellik Endişesi” başlıklı bir köşe yazısı ve “Ne ‘Zar’ Ne ‘Heyhat’; Yaşasın Endişe” başlıklı bir internet yazısı daha eklenebilir. Ancak her iki yazıda da kavram olarak endişe üzerinde durulmamıştır. Bunların dışında edebiyat araştırmacıları tarafından kaleme alınan metinlerde “kaygı” ve “endişe” kelimelerinin geçtiği küçük parçalar da mevcuttur. Ancak bunlar bir bütünlük arz edecek kapasitede değildir. Son olarak konumuz bağlamında Batı'da basılmış olan iki kitaptan da burada bahsetmek gerekir. *Useful Fictions- Evolution, Anxiety, and the Origins of Literature* adını taşıyan ve Michael Austin (2010: 1-193) tarafından kaleme alınan birinci kitapta yazar, geçmişten günümüze kadar gelmiş kurgusal metinlerden hareketle insanoğlunun gelişimini, bu metinlerin kaygıyı yenmedeki rolünü ve edebiyatın kaynağını araştırmaktadır. Laurie Ruth Johnson (2010: 1-261) tarafından kaleme alınmış olan ve *Aesthetic Anxiety: Uncanny Symptoms in German Literature and Culture* başlıklı ikinci çalışmada ise yazar daha çok Freud'un görüşlerini merkeze alarak psikolojiden edebiyata, felsefeden sinemaya kadar birçok alandan istifade etmek suretiyle estetiğin kökeniyle ilgili yeni bir tanımlama getirmeye çalışmakta ve bunu yaparken de korkunç ama bir o kadar da zevkli olarak gördüğü kaygıya genellikle psikolojik bir durum olarak bakmaktadır.

Bu örneklerden anlaşılacağı üzere Kierkegaard'un ortaya attığı kavram çok çeşitli alanlarda kendisine yer edinmiş bu da kavram karmaşasını daha da arttırmıştır. Bunun yanı sıra kavramı karşılamak için hangi kelimenin kullanılacağına dair ortak bir hareket de söz konusu değildir. Ayrıca konuya varoluşçu bir bakış açısıyla yaklaşma iddiasıyla kaleme alınmış olan bazı yazılarda ise bu kavramla ilgili yapılan açıklamalar oldukça yetersiz kalmıştır.

Endişe ve Kavram Karmaşasının Nedenleri

Bu başlık altında bağlantılı olan temel kavramlar üzerinden gidilerek endişe kavramının anlamı ortaya konulmaya çalışılacaktır. Ancak öncelikle bir problemin çözüme kavuşturulması gerekmektedir. Bu da tercüme problemidir.⁶

6 Aslında tercümenin başlı başına bir problem olduğunun ve tercümenin başarı oranını arttırmak için “her iki dilin anlatım yollarının ve olanaklarının çok iyi bilinmesi” gerektiğinin

Kierkegaard'un çalışmamızla alakalı olan kitabı ilk defa *Begrebet Angest* adıyla yayımlanmıştır. Vigilius Haufniensis takma adıyla Kierkegaard tarafından kaleme alınan bu kitabın tam adı şöyledir: *Begrebet Angest. En simple psychologisk- paapegende overveielse i retning of det dogmatiske problem om arvesynden*. Bu kitap Danca aslından İngilizceye çevrilirken “angest” kelimesine karşılık olarak başlığında iki farklı kelime tercih edilmiştir. Walter Lowrie, 1946 yılında Princeton University Press tarafından basılan kitapta “dread” kelimesini kullanırken; Reidar Thomte tarafından 1980 yılında yine aynı yayınevının bastığı çeviride bu defa “anxiety” kelimesi kullanılmıştır.⁷ Bu iki kelime yakın anlamlı olmakla birlikte farklı manalara geldiği açıktır. Dikkati çekmek istediğimiz nokta kitabın çevirisinde hangi kelimenin tercih edileceğine karar vermenin güçlüğü ve yanlış ya da yetersiz tercihlerin yol açtığı anlam karışıklığıdır.

Buna dikkati çeken başka bir isim de Kierkegaard üzerinde çalışmalar yapmış olan Yasemin Akış'tır. Akış, Kierkegaard'un eserlerini anadili olan Danca yazmış ve birçoğunun henüz orijinal dilinden Türkçeye tercüme edilmemiş olmasının onun eserleri hakkında yapılacak araştırmalarda en büyük engeli teşkil ettiğini söylemektedir. Ancak onun asıl dikkati çektiği nokta yazıldığı anadil olan Danca asıllarından çevirisi yapılmayan bu eserlerin İngilizce ve Almanca çevirilerine ulaşıldığı, bu çevirilerin de anlam karmaşası yarattığının göz ardı edilmemesi gerektiğidir. Ona göre bunun temel sebebi Kierkegaard'un yazılarında kelimelerle oynamayı sevmesi ve bu kelimelerden bazılarının günümüz Dancasında bile bulunmamasıdır ki bu durum Kierkegaard üzerinde yapılan her bir çalışmayı “*dilsel bir maceraya*” dönüştürmektedir.⁸

Rollo May de Kierkegaard'un kavramı için doğru sözcüğü bulamamanın ortaya çıkardığı bu zorluğa dikkati çeken isimlerden birisidir. May, aralarında Freud, Binswanger, Goldstein ve Kierkegaard'un bulunduğu bazı yazarların Almanca çevirilerde “angst” sözcüğünü tercih ettiklerini, fakat bu sözcüğün İngilizce bir karşılığının olmadığını *söylemektedir*. Ona göre bu kelimenin İngilizcedeki “*ilk kuzeni anguish (elem) sözcüğüdür (kökenini Latince angustus'tan alır; 'dar boğaz' anlamına gelen sözcüğün kökeni ise angere, yani 'her yerden*

farkındayız. Bu konuda Doğan Aksan'ın “Çeviri Sorunu” başlıklı yazısına bakılabilir: Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, Ankara, TDK Yay., 2000, s. 74-79.

7 Kierkegaard, *The Concept of Dread: A Simple Psychologically-Oriented Reflection on The Dogmatic Problem of Originals Sin*, Tr. Walter Lowrie, Princeton, Princeton University Press, 1946, s. 1; Søren Kierkegaard, *The Concept of Anxiety*. Tr. Reidar Thomte, Princeton, Princeton University Press, 1980, s. 1.

8 Yasemin Akış, *Søren Kierkegaard'da Kaygı Kavramı*, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2015, s. 10-19.

sıkıştırarak acı verme, *'boğulma, tıkanma' anlamındadır*)". Bununla birlikte *"'bundan ya da şundan kaygı duyuyorum' gibi ifadelerde kullanılan İngilizce kaygı (anxiety) terimi, çok daha zayıf bir sözcüktür"*. May, bu yüzden bazı öğrencilerin "angst" kelimesini "dehşet" olarak çevirdiklerini, Lowrie'nin de bu sebeple Kierkegaard'un kitabını "dread" kelimesiyle çevirdiğini söylemektedir.⁹ Başka bir deyişle Lowrie, kaygı (anxiety) sözcüğü zayıf kaldığı için "dread" kelimesini tercih etmiştir.

O hâlde uygun olan sözcük hangisidir? May, *"bazılarımız angst'in karşılığı olarak kaygı (anxiety) sözcüğünü muhafaza etmeye çalışıyoruz ama bu da bir açmaz yaratıyor"* demektedir.¹⁰ Ona göre bilimsel olarak kullanışlı olmasına rağmen anxiety (kaygı) sözcüğü diğer duygulanımlar arasında seyreltilmiş bir duygulanımdır. Çünkü kaygı, insanoğlunun bu kavramla bağlantılı olan bütün duygularını tam olarak karşılayamamaktadır. Bu nedenle, kaygı bağlantılı olarak yapılan laboratuvar deneylerinde elde edilen bulgular, klinik çalışmalarda karşılaşılan endişeyi açıklama konusunda yetersiz kalmaktadır. Ayrıca nevrotik belirtiler ve psikoz durumları üzerinde yapılan tartışmalar da genellikle problemin derinine inmemektedir.

Benzer bir durum Kierkegaard'un kitabının Türkçeye çevirisinde de yaşanmaktadır. Bu kitabın Türkçede iki farklı basımı mevcuttur. Bunlardan biri, yukarıda da adı geçen, Danca aslından Türkçeye çevirisini yapan Türker Armaner'e aittir. Diğeri ise Vefa Taşdelen'e ait olan İngilizceden Türkçeye yapılan çeviridir. Her iki yazar da çevirilerinde "kaygı" kelimesini tercih etmişlerdir. Hâlbuki bu kitaplardan biri yukarıda da bahsi geçen İngilizce "anxiety" kelimesinden, diğeri ise Danca "angest" kelimesinden çeviridir.

Yine çalışmamızın hazırlık safhasında yaptığımız araştırmalarda özellikle felsefe ve psikoloji alanında yapılan bizim tespit ettiğimiz tezlerde "kaygı" ya da "anksiyete" kelimelerinin tercih edildiği, endişe kelimesinin ise çok az kullanıldığı görülmüştür. Endişe kelimesinin bu kadar az tercih edilmesinin sebebi nedir? Ayrıca Rollo May'in de işaret ettiği gibi "angest" kelimesinin "anxiety" olarak çevrilmesinde zaten bir eksiklik varken bunun da Türkçeye "kaygı" olarak çevrilmesinde bir eksiklik ortaya çıkmakta mıdır? Bu soruların cevabını verebilmek için önce sözlüklere bakmamız gerekir.

9 Rollo May, *Varoluşun Keşfi*, çev. Aysun Babacan, 3. bs., İstanbul, Okuyan Us Yayınları, 2014, s. 145.

10 A.g.e., s. 145.

Kierkegaard'un "angest" kavramı sadece felsefede değil, psikolojide ve dolaylı yollarla da olsa patolojik bir hastalık olarak göz önüne alındığında tıp alanında da üzerinde durulan bir kavramdır. Bu açıdan anlam karışıklığının olması normaldir. Hatta yukarıda bahsettiğimiz felsefe dışındaki alanlarda bu kavramın hiç çevrilmeden "angest" ya da "anksiyete" şeklinde kullanıldığı da görülür. Bu şekilde kullananlardan birisi Kemal Sayar'dır. Kierkegaard'un bahsettiğimiz kitabı için *Anksiyete Kavramı* başlığını kullanan; "anksiyete" kelimesinin de Türkçede "bunaltı, endişe, kaygı" kelimelerinde karşılığını bulduğunu söyleyen Sayar kendisi de kitabında bu kelimeler yerine "anksiyete" kelimesini tercih etmiştir.¹¹

Ancak çevirilerde özellikle "kaygı" kelimesinin tercih edilmesinin temel sebebi bu kelimenin Türkçe kökenli oluşudur. Çevirmenler bu tercihlerinde, yani yabancı kökenli bir kelime yerine Türkçe kökenli bir kelime seçmekte, haklıdırlar. Nitekim sözlüklere baktığımızda kaygı kelimesinin Eski Türkçeye kadar uzanan bir kökünün olduğu görülür. Eski Türkçede "kadğu" kelimesiyle karşılanan kaygı (kadgu> kaygu>kaygı), "üzüntü ve tasa" manalarına gelmektedir.¹² Bu kelime, bükülmek, (kendi üstüne) dönmek ve katlanmak manalarına gelen "kad-" köküne +gU ekinin getirilmesiyle oluşturulmuştur.¹³ Bu bir fiil ekidir. "*Eski Türkçe'de geçişli fiillerden nesne adı (içkü, vergü, yargu) ve alet adı (bıçku, bilegü, közegü, süngü), geçişsiz fiillerden özne ve eylem adı (güvegü?, kaygu, yanku) yapar. Eski Türkçe'de sadece bir örnekte (terki) görülen +kl ekinin mahiyeti belirsizdir: bıçkı, güvey, kaygı, küskü, terki, üzengi, yankı, yargı*"¹⁴. Bu kelimeye bir örnek olarak şu cümle verilebilir: "*kasınçığımın öyü kadğurar men/ yavuklumu düşünüp acı çekiyorum*".¹⁵

Kaygı kelimesinin etimolojisi böyle olmakla birlikte günümüzde bu kelimeye verilen manada da pek fazla bir değişiklik yoktur. *Kanar Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*'ne baktığımızda "kaygu" olarak alınan kelimeye yine "kaygı ve üzüntü" karşılıklarının verildiği görülür. "*Nice gitmek ki gelmekler bitürür/ Nice kaygu ki gülmekler getirür (Şeyhî)*", "*Sâkiyâ câm tut ol âşıka kim kayguludur/ Kaygu çekmek ne için câm ile âlem doludur (Fuzûlî)*".¹⁶ Türkçe Sözlük'te ise bu kelime-

11 Kemal Sayar, *Özgürlüğün Baş Dönmesi*, İstanbul, Timaş Yayınları, 2013, s. 99-101.

12 İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 4. bs., 1. c., İstanbul, Kubbealtı Lugatı, 2011.

13 Kaşgarlı Mahmud, *Uyurca, Divan-i Lügat-it-Türk*, haz. Besim Atalay, Ankara, TDK, 1941; Sevan Nişanyan, *Nişanyan Sözlük/ Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*. <http://www.nisanyansozluk.com>, 2020, "kaygı" maddesi.

14 Nişanyan, *Nişanyan Sözlük/ Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*. <http://www.nisanyansozluk.com?s=suffixes&w=gU>, 2020.

15 Reşit Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1965, s. 1000.

16 Mehmet Kanar, *Kanar Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. 1. c., İstanbul, Say Yayınları, 2009.

nin karşılığı şöyledir: “Üzüntü, endişe duyulan düşünce, tasa. ‘Korku ve kaygıyla vücudunu dinledi.’ - A. İlhan. ‘Bunların tek kayguları gördüklerini, duyduklarını okurlara iletmektir.’ – S. Birsnel.”¹⁷

Bu örneklerde görüldüğü gibi kaygı kelimesi genel olarak “tasa ve üzüntü” karşılığında kullanılmaktadır. Hâlbuki Kierkegaard, kendi kavramına psikolojik ve felsefî bir mana yüklemiş ve onu varoluşsal bir çerçeveye sokmuştur; ayrıca ona göre bu kavram olumsuz bir özelliğe de sahip değildir. Yukarıdaki örnekler kaygı kelimesinin Kierkegaard’un kastettiği manayı karşılamakta yetersiz kaldığını göstermektedir. Daha önce değindiğimiz gibi Rollo May’in kaygı (anxiety) sözcüğüne karşı çıkmasının sebebi de budur. Bu kelime henüz insanoğlunun bütün duygulanımlarını ortaya koyabilecek anlam zenginliğine kavuşmuş değildir.

Anksiyete kelimesi için de aynı şey geçerlidir. Batı kökenli olan bu kelime genellikle psikoloji alanında kullanılmaktadır. Latineden Fransızcaya oradan da dilimize geçen anksiyete kelimesi Fransızcada “sıkıntı, endişe, sebepsiz korku” anlamında kullanılır ve Latinedeki “sıkmak, daraltmak, boğmak” anlamlarına gelen “anx-” kökünden türemiştir. “Fransızca *anxiété* ‘sıkıntı, endişe, sebepsiz korku’ sözcüğünden alıntıdır. Fransızca sözcük Latince aynı anlama gelen *anxietas* sözcüğünden alıntıdır. Bu sözcük Latince *angere*, *anx-* ‘sıkmak, daraltmak, boğmak’ fiilinden türetilmiştir. Latince fiil Hint-Avrupa Anadilinde yazılı örneği bulunmayan *angh-* ‘dar, sıkı’ biçiminden evrilmiştir.”¹⁸

Farsça kökenli olan “endişe” kelimesi ise sözlüklerde kaygı ve anksiyete manalarını kapsadığı gibi, ayrıca düşünce ve merak manalarında da kullanılmaktadır. Endişe: düşünce [*“şehvet ü hırs u hevesdür pîşesi/ yokdurur ayruk anun endişesi”* Âşık Paşa, Garib-name [1330] ed. Yavuz, TDK 2000] ~ *Fa* [*Yeni Farsça, 10. Yy*] *andîşe* اندیشه *düşünce*, *kaygı* << *OFa* [*Orta Farsça (Pehlevice ve Partça dâhil, MS 0-7. YY)*] *hantêşak/hantêşišn a.a.* < *OFa* *hantêşitan düşünmek, kaygılanmak.*”¹⁹ “Endişe: 1. Düşünce, tefekkür: 2. Gam, keder, ğaile. 3. Şüphe, vesvese, merak.”²⁰ “Endişe: (Farsça) 1. Fikir, hayal. 2. Düşünce, muhterizane düşünme, merak, özenti.”²¹

17 *Türkçe Sözlük*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988.

18 Nişanyan, *Nişanyan Sözlük/ Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*. <http://www.nisanyansozluk.com.>, 2020, “anksiyete” maddesi.

19 A.g.e., “anksiyete” maddesi.

20 Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1998.

21 Ali Nazime – Faik Reşad, *Mükemmel Osmanlı Lügati*, haz. Necat Birinci, Kâzım Yetiş, Fatih Andı vdğr., Ankara, TDK, 2002.

Endişeye şu örnek verilebilir: “*Işkun şarâbından aşam/ Mecnûn olup tağa düşem/ Sensin dün ü gün endişem/ Bana seni gerek seni*”²²

Kara sevda, melankoli, cinnet arzu, heves, iptila ve kaygı gibi karşılıkları olan merak ise bir şeyi bilme ve öğrenme isteği olarak anlamlandırılmaktadır.²³ Bu ise Kierkegaard’un kastettiği manaya daha uygun düşmektedir. Çünkü onun kavramı geleceğe dönük olarak anda ortaya çıkmaktadır, bu yüzden bir belirsizlik içermektedir. Endişeyi yaşamaya başlamadan önce insan âdeta yok gibidir, kendi varlığının farkında değildir. Endişe ile birlikte varlığını ortaya koymaya başlar, farkına varır. Fakat önünde bir belirsizlik vardır, bu ise onda endişeyi uyandırır. Endişe onu meraka sürükler. Merak ve endişe birbirlerine paralel olarak ilerleyen iki kavramdır. Kişinin endişeli olduğu şeyler aslında ne olduğunu bilmediği şeylerdir, nesnesi belirsizdir, bu yüzden merak oradadır, onu bunları bilmeye yönlendirir. Bunları bildiği anda endişe ortadan kalkar.²⁴ Bu açıdan “felsefe merakla başlar”²⁵ sözü oldukça anlamlı ve değerlidir.

O hâlde bu kelimelerden hangisini kullanmak daha doğrudur? Bu soruya Cem Deveci, “endişe” cevabını verir. Her ne kadar makalesinde Heidegger’in *Varlık ve Zaman* adlı eseri üzerinde dursa da ve burada endişeden ziyade kaygıyı öncelese de yazısında bir dipnotta “angst” kelimesinin “endişe” olarak çevrilmesinin uygun olacağını söylemektedir.²⁶ Deveci’nin bu yazısı kaygı ve endişe arasındaki farka işaret etmesi açısından önemli olduğu kadar, Heidegger’de kaygının ön planda olduğunu söylemesi açısından da önemlidir.

Aynı dergide bu üç kavram arasındaki farka işaret eden başka bir yazar da Seçil Deren’dir. Deren “angst” kavramının Türkçeye kaygı, tasa ve endişe olarak çevrilebileceğini ancak bu sözcüklerin yine de angst’ı tam olarak karşılayamayacağına söylediğinden sonra, bununla birlikte özellikle Kierkegaard’la ilgili bölümlerde endişe kelimesini kullandığını ifade etmektedir.²⁷

22 Azmi Bilgin, *Yunus Emre*, İstanbul, Şûle Yayınları, 2000, s. 128.

23 Nişanyan, “merak” maddesi.

24 *Ölüm endişesi gibi... Ölüm endişesi aslında onu bilmekten doğan bir endişedir ve var olma yolunda adım atan herkesin mutlaka karşılaşacağı bir durumdur. Bu endişede bir adım daha ileriye giden ruhlar korkarak baktıkları ölüme merak gözünü çevirebilirler ve son nefeslerinde “Demek böyle ölülmüş!..” diyecek kadar meraklarını körükleyebilirler. Tırnak içindeki ifade Necip Fazıl Kısakürek’e aittir.*

25 Hakan Gündoğdu, “Varoluşçu Felsefelerdeki Bazı Ortak Özellikler”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VII, S 1, Samsun, 2007, s. 100.

26 Cem Deveci, “‘İsmi İnsan, Kendisi Kaygı Olsun’: Heidegger’de Kaygının Varlıkbilimsel Değeri”, *Doğu-Batı Düşünce Dergisi*, S 6, Ankara, Felsefe Sanat ve Kültür Yayınları, 1999, s. 57.

27 Seçil Deren, “Angst ve Ölümlülük”, *Doğu-Batı Düşünce Dergisi*, S 6, Ankara, Felsefe Sanat ve Kültür Yayınları, 1999, s. 101.

Endişe ile kaygı arasındaki farka işaret eden başka bir yazar da Ahmet İnam'dır. İnam, kişiyi, bir çukura benzettiği kaygıdan, yükselişin sembolü olan endişe iklimine, oradan hiçlik kaygısına ve en son aşka götüren bir yolculuğa çıkarır. Bu yolculukta en çok üzerinde durduğu kavram endişedir ve onu açıklarken *Divan-ı Lügat-it Türk*'ten başlayarak, Yunus Emre'den, Divan şairlerinden ve yeri geldiğinde Batılı bazı şairlerden örnekler verir.²⁸

Bu bilgiler ışığında denilebilir ki Kierkegaard'un üzerinde durduğu kavramın hangi kelimeyle çevrilmesi gerektiği ile ilgili bir kararsızlık vardır. Bununla birlikte endişe kelimesi Rollo May'in bahsettiği varoluşsal durumları karşılama açısından henüz eksik olsa da kişinin duygulanımlarını diğer kelimelere göre daha çok ortaya koymaktadır. Ayrıca bu kelime, kaygı ve angst kelimelerini de içine aldığı ve bunlara ek olarak kendine mahsus bazı manaları da içerdiği için daha genel ve kapsayıcıdır. Bu açıdan Kierkegaard'un kitabında üzerinde durduğu kavrama daha uygun düşmektedir. Çünkü Kierkegaard her ne kadar varoluşsal durumları açıklayan anlamını ön plana çıkarsa da kavramını sabit, değişmez ve tek anlama gelecek şekilde kullanmamıştır. O, kavramını bazen psikolojik bir hastalığın tanımı için bazen gündelik hayatta herkesin karşılaşabileceği sıradan ve yoz duygulara, sınırlı ve sonlu durumlara bir isim olarak ve özellikle sınırsız ve sonsuz olanı ön plana çıkaran ve kişiyi inanca götüren bir kavram olarak da kullanır. Kierkegaard'un kitabında son durumu önelediği açıktır. Buna karşın korku, kaygı, anksiyete ve endişe kavramları arasında bazı belirleyici farklılıklar da vardır. Kierkegaard da bu farklılıklara işaret etmiş ve asıl üzerinde durduğu kavramın yerini belirlemiştir. Bu farklılıkları ortaya koyduğumuzda²⁹ söylediklerimiz daha iyi anlaşılacaktır.

Endişeyle Karıştırılan Kavramlar

Endişe kavramının bağlantılı olduğu temel kavramlar korku, anksiyete ve kaygı kavramlarıdır. Çoklukla birbirleriyle karıştırılan ve birbirlerinin yerine kullanılan bu kavramlar her ne kadar endişe kavramıyla bağlantılı da olsalar aslında ondan farklı anlamlara sahiptirler. Bu başlık altında bu farklılıklar üzerinde durularak endişe kavramı belirginleştirilmiş olacaktır. Bunlar ortaya konulurken en üst basamakta endişe, hemen altında kaygı ve en alt basamakta anksiyetenin

28 Ahmet İnam, "Kaygı Gülü Açarken", *Doğu-Batı Düşünce Dergisi*, S 6, Ankara, Felsefe Sanat ve Kültür Yayınları, 1999, s. 73.

29 Bizim buradaki kastımız Kierkegaard'un kavramının sadece "endişe" kelimesiyle karşılanabileceğini iddia etmek değildir. Nitekim "ontolojik kaygı", "varoluşsal anksiyete" gibi Kierkegaard'un kavramı için kullanılan karşılıklar da vardır. Ancak endişe kelimesi yukarıda söylemiş olduğumuz sebeplerden dolayı en uygun karşılık olarak gözükmektedir.

olduğu; korkunun ise bu kategorinin dışında fakat endişeye yardım eden bir duygu olduğu gösterilecektir.

Öncelikle şunu belirtelim: Kierkegaard kitabında endişe, kaygı ya da anksiyete şeklinde bir ayrıma gitmez; fikirlerini bir kavram üzerinden açıklamaya çalışır; ancak korkunun bu kavramdan farklı olduğunu da söylemeyi ihmal etmez. Çünkü korkunun nesnesi bellidir, vardır; endişenin nesnesi hiçliktir, yoktur. Hiçlik endişeyi doğurur. Bu açıdan o “*korkudan (fear) ve belirli bir şeye atıfta bulunan benzer kavramlardan*” farklıdır.³⁰ Kişi ancak nesnesi belli olan durumlardan korkabilir. Nesnesi belli olmayan durumlarda insanı, korkudan daha şiddetli olan endişe etkisi altına alır.

Kierkegaard, bahsettiği bütün varoluşsal durumlar için tek bir kavramı kullanmayı tercih etmekle birlikte bu kavramın varoluşsal olmayan farklı tonlarının olabileceğinin de farkındadır. *Kaygı Kavramı* bunun göstergeleriyle doludur. Bunlara kaygı alanları da denilebilir. Olanaklılık kaygısı tarafından eğitilen kişinin düşünüş tehlikesine başka bir ifadeyle intihara açık olduğunu söylerken Kierkegaard’un işaret ettiği aslında anksiyeteden başkası değildir. Kişinin sınırlı, sonlu olandan pek çok şeyi öğrenebileceğini ancak “*sıradan ve yoz bir kaygı biçimi dışında nasıl kaygılı olduğunu*” öğrenemeyeceğini söylerken de Kierkegaard aslında endişe ile kaygı arasındaki farkı ortaya koymaktadır.³¹ Sınırlı ve sonlu olanlar “*sıradan*” ve “*yoz*” kelimeleriyle ifade edilen kaygının alanına girer, endişe ise sınırsız ve sonsuz olanla alakalıdır.

Bu örneklerin sayısını arttırmak mümkündür. Ancak yukarıda da söylediğimiz gibi Kierkegaard, bu alanların hepsi için aynı kelimeyi kullanmaktadır. Hâlbuki bu alanlar birbirinden farklıdır. Bu açıdan biz farklılıkları ortaya koyabilmek için yukarıda göstermiş olduğumuz sebeplerden ötürü Kierkegaard’un da asıl üzerinde durduğu, sonsuzla bağlantılı olan ve inançtan beslenen durumlar için endişe; sınırlı ve sonlu olanla bağlantılı olarak ortaya çıkan durumlar için kaygı ve kaygının nevrotik, patolojik durumları için ise anksiyete kelimelerini kullanmayı tercih ettik.

Gerçekten de kişi yaşamın her alanında korku, kaygı, anksiyete ve endişe ile baş başadır. Korku zaten bellidir. Yani nesnesini bildiğimiz her tedirginlik, huzursuzluk bizim korkularımızdır.

Anksiyete bir psikolojik hastalıktır. Kişinin kim olduğu bilgisini geçici olarak iptal eden, etrafındaki gerçekliği berrak bir şekilde görmesini engelleyen, kişinin

30 Kierkegaard, *Kaygı Kavramı*, s. 108-109.

31 A.g.e., s. 235-238.

kendine dair farkındalığını ortadan kaldıran ve tıbbi müdahaleyi gerekli *kılan bir hastalıktır*.³² Bu geçici bir durumdur. Tedaviden sonra kişi anksiyeteden kurtulup normal anksiyeteye, başka bir deyişle kaygıya geçiş yapabilir. Anksiyete “*kişinin kısıtlı, sabit ve gerçekçi olmayan bir temelde kendini gerçeklemesine ve bu temelin zorunlu bir savunmasına yol açar*”; ayrıca “*kader ve ölüm anksiyetesiyle ilişkili olarak gerçekçi olmayan bir güvenlik, suç ve kınanma anksiyetesiyle ilgili olarak gerçekçi olmayan bir mükemmeliyet, şüphe ve anlamsızlık anksiyetesiyle ilgili olarak gerçekçi olmayan bir kesinlik üretir*”.³³

Kaygı ise gündelik hayatta her zaman karşılaşılabilen, bir hastalığa dönüşmeyen ancak insanı diri tutan, hayatın sıradanlığını, tekdüzeliğini gideren huzursuzluk, tedirginlik hâlleridir. Varlığımızın temellerine dair bilgimizi yoklamayan her anksiyete bir kaygıdır. Bu, kaygının varoluşa götürmeyeceği anlamına gelmemelidir. Gündelik yaşamımızdaki kaygılar endişe aşamasına ulaşamamış çekirdeklerdir. Kaygı, hatta anksiyete dahi endişeye yükselmek için bir basamaktır. Buraya kadar gelen bir kişi için bir üst basamağa çıkmak, endişeye yükselip varlığını ortaya koymak zor değildir. Sadece “*olmak cesareti*”ni³⁴ gösterebilmek gerekir.

Endişe ise kişinin kendi farkına varmasını sağlayan, varoluşunu tamamlamasına yardım eden en temel kavramdır.

a) Korku

Endişe ve korku en çok birbirine karıştırılan iki kavramdır. Hatta bazen birbirlerinin yerine kullanıldıkları da görülür. Bunun sebebi endişe ve korkunun nesnesinin aynı olduğunun düşünülmesidir. Hâlbuki bu iki kavram birbirinden farklıdır ve birinin nesnesi varken diğerinin yoktur.³⁵ Korkuya neden olan, korkunun yöneldiği bir nesne vardır, oysa endişenin nesnesi hiçliktir. Kierkegaard da buna dikkati çeker ve “*Fakat hiçliğin nasıl bir anlamı olabilir?*” sorusunu yöneltir. Bu soruya verdiği cevap ise hiçliğin endişeyi doğurmasıdır. İşte öncelikle bu özelliği açısından endişe korkudan ayrılır. Kierkegaard da bu ayırmadan bahsetmektedir. Endişenin “*korkudan (fear) ve belirli bir şeye atıfta bulunan benzer kavramlardan farklı olduğunu*” belirten Kierkegaard, bu kavramı “*olanağın olanağı olarak özgürlüğün etkin oluşu*” olarak tarif etmektedir. Bu nedenle o kesinlikle hayvan-

32 Sayar, s. 105-107.

33 Sayar, s. 107; Paul Tillich, *Olmak Cesareti*, çev. F. Cihan Dansuk, 2. bs., İstanbul, Okuyan Us Yayınları, 2014, s. 64.

34 Bu ifade Paul Tillich’in kitabının adıdır.

35 Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 2000, s. 437.

larda bulunmaz, “*çünkü hayvan doğa tarafından ruh olarak nitelendirilmemiştir*”.³⁶ Bunu şöyle de okumak mümkündür: Nesnesi hiçlik olan endişe hayvanlarda bulunmaz ancak nesnesi belli olan korku hayvanlarda bulunabilir.

Endişenin nesnesi belirsizdir, endişeli kişi “*bir şeylerden korkuyormuş gibidir ve kendini aşırı rahatsız hisseder, kuruntuludur, iç sıkıntısı çeker ve bu hoş olmayan duygularının kendisinin fark ettiği ya da görünürde olan özgül bir nedeni yoktur*”.³⁷ Bu nedensizlik ve belirsizlik onu alt etmeyi zorlaştırır. Korku ise endişenin aksine tehlike, acı, düşman gibi belirgin nesnelere bağlantısı sonucunda ortaya çıkar ve nesne ortadan kalktığında korku da ortadan kalkar. Hatta nesne ortadan kalkmasa bile yine de onun üstesinden gelinebilir. İşte nesnesi belli olduğundan yenmesi de nispeten kolay olan korku, “*benliğimiz gelişip, insan olmamızın sonucu (belki de bedeli) olarak yerini, düşmanı belli olmadığından yenmesi de zor olan*”³⁸ endişeye bırakır.

Kierkegaard endişeyi, “*bir duygudaş karşıt doğallık (sympathetic antipathy) ve karşıt doğal bir duygudaşlıktır*” şeklinde açıklar. Bunun anlamı şudur: “*Kayı, kişinin kendisini korkutan şeyi arzulamasıdır, bir duygudaş karşıt doğallıktır (sympathetic antipathy); kaygı bireyi sıkıca kavrayan yabancı bir güçtür ve insan kendisini ondan koparamaz ve koparmak da istemez; çünkü korkar, fakat korktuğu şeyi arzular.*”³⁹

Bunun sebebi korktuğu şeyde bir olanak olmasıdır. Hatta bu olanak diğerlerine göre daha cezbedicidir. Çünkü endişeden kaynaklanan bir olanaktır ve kişiyi varoluşa götürecektir. Bu yüzden korkmasına rağmen onu arzular. Burada korkunun nesnesi bizzat olanaktır. Endişenin ve arzunun sebebi ise bu olanığın belirsizliğidir.

Endişe ile korku arasında şöyle bir bağlantıdan da söz edilebilir: “*Korku bir şeyden korkmaktır, acıdan, bir insan ya da topluluk tarafından reddedilmekten, birinin ya da bir şeyin kaybından, ölüm anından korkmaktır.*”⁴⁰ Ancak bunların ortaya çıkardığı tehdidin korkutucu olmasının sebebi özneye yaşatacağı olumsuzluk değil, bu olumsuzluğun muhtemel sonuçlarına dair endişedir. Bunun en iyi örneği ölüm korkusudur. Çünkü hiçlik tehdidi de beraberinde getirmektedir. Bu yaşanan korku olduğu sürece nesnesi hastalık, yaşlılık, kaza gibi beklenen bir

36 Kierkegaard, s. 108-109.

37 İhsan Dağ, “Psikolojinin Işığında Kaygı”, *Doğu-Batı Düşünce Dergisi*, S 6, Ankara, Felsefe Sanat ve Kültür Yayınları, 1999, s. 167.

38 Akış, s. 173.

39 Kierkegaard, s. 109.

40 Tillich, s. 62.

nesneden kaynaklanan ölüm, bir çeşit azap ve her şeyin kaybıdır. Ancak yaşanan endişe ise “*nesnesi mutlak biçimde bilinmeyen ‘ölüm sonrası’dır*”; “*mevcut tecrübemizin imgeleriyle dolu olsa da, yokluk olarak kalan yokluktur*”.⁴¹

Endişe ile korku arasındaki diğer bir bağlantı da endişenin, kişiyi varoluşa götürdüğü gibi, korkunun da bu varoluşu korumasına yardım etmesidir. Endişe ile var olduğunu, yaşadığını, hayat sahibi olduğunu fark eden insan, korku sayesinde bu hayatını muhafaza eder. Âdeta korkunun insanda bulunmasının sebebi en değerli hazinesi olan varlığını korumak içindir. Çünkü “*her korkunun altında yatan ve onu korkutucu kılan öge*”, kişinin kendi varlığını koruyamayacak olma endişesidir.⁴² Endişe eğer bir nesne korkusuyla değişime uğramazsa, bütün çıplaklığıyla endişe ise her zaman kesinlikle var olmama yani yokluk endişesi olarak ortaya çıkar.

Endişe zaman zaman korkuya dönüşmeye de çalışabilir. Bunun nedeni bir nesneye sahip olan korkuyla yüzleşmenin endişeye göre daha kolay olmasıdır. Endişenin nesnesi yoktur ve yok olanla yüzleşmek çok zordur. Fakat endişenin korkuya dönüşme girişimleri de boşunadır. Çünkü sonu olan bir varlığın yokluk tehdidinde dair endişesi asla yok edilemez. Çünkü o, varoluşun kendisiyle ilgilidir.

Nihayetinde endişe ile korku arasında şu üç farktan bahsedilebilir: Bunlardan birincisi kaynaktır. Korkunun kaynağı, başka bir deyişle nesnesi bellidir; endişenin nesnesi ise belirsizdir, hiçliktir. İkincisi bu belirsizliğin bir sonucu olarak endişenin etkisinin korkudan daha uzun süre devam etmesidir. Üçüncüsü yine bu belirsizliğin bir sonucu olarak endişenin korkudan daha şiddetli oluşudur. Endişeyi yenmek korkuya göre çok daha zordur. Çünkü sonlu olan bir varlığın kendi sonluluğunun üstesinden gelmesi hiçbir zaman mümkün değildir. Buna rağmen korku bir nesneye sahip olduğu için üstesinden gelmek daha kolaydır.

b) Anksiyete

Endişe kavramıyla karıştırılan diğer bir kavram da anksiyetedir. Anksiyetenin endişeyle karıştırılmasının temel sebebi onun da endişe gibi nesnesinin belirsiz oluşudur. Bununla birlikte bazen anksiyete kavramının “*varoluşsal anksiyete*” adı altında⁴³ doğrudan endişe kavramının yerine, bazen de “*normal anksiyete*” adı altında⁴⁴ kaygı kavramının yerine kullanıldığı da görülür. Ancak anksiyete her

41 A.g.e., s. 62.

42 A.g.e., s. 62.

43 Sayar, s. 107.

44 Cüneyt Ünsal, “Yaygın Anksiyete Bozukluğu” Tanısı Alan Hastaların Elektrokardiyogramlarındaki P- Dalga Dispersiyonu ve QT Dispersiyonu” (Yayınlanmamış Uzmanlık Tezi), Haydarpaşa Numune Eğitim ve Araştırma Hastanesi Psikiyatri Kliniği, İstanbul, 2007, s. 3.

iki kavramdan da farklıdır. Daha çok psikolojinin alanına giren anksiyete; çarpıntı, nefes almada güçlük, hızlı nefes alma, boğuluyormuş hissine kapılma, kalp ritminin artması, el ve ayaklarda titreme, aşırı terleme gibi fizyolojik belirtilerinin yanı sıra sıkıntı, heyecan, aniden çok kötü bir şey olacaktıymış hissine kapılma gibi psikolojik belirtilerle de kendisini gösteren bir hastalıktır. İnsan bedeninin biyolojik ve doğal bir koruma sistemi olan ve kendisini tehdit eden bir olay ortaya çıktığında kaçma ya da bununla savaşmayı sağlamak üzere ortaya çıkan normal anksiyete, insan doğasında olan bir durumdur. Ancak ortada herhangi bir tehlike olmamasına rağmen kendisini gösteren, uzun süren ve sonlandırılmayan bir durumla karşı karşıyaysak o zaman patolojik anksiyeteden bahsedilebilir.⁴⁵ Anksiyete ayrıca;

“...saçma korkular, rahatsız edici saplantılar veya zorlantılar, ölüm ve çıldırma korkusu, bedenini yabancı olarak algılama, bedensel işlevlerin yanlış yorumlanması gibi psikolojik semptomlar ile çarpıntı, tansiyon değişiklikleri, soluk renk veya yüzde kızarma, hava açlığı, soluk almada zorluk, hiperventilasyon, yutma güçlüğü, bulantı, kusma, ishal, karın ağrısı, sık idrara çıkma, ereksiyon, ejakülasyon bozuklukları, terleme, kızarma, soğukluk, tremor, parestezi, anestezi, baş dönmesi, bayılma hissi veya bayılmalar, kas gerginliği, motor huzursuzluk, ağrılar, yorgunluk, uykuya dalmada güçlük, uykusuzluk, boğazında düğümlenme, boğuluyor gibi hissetme duygusu, ellerinde aşırı titreme gibi bedensel semptomlar ile” de kendisini gösterebilir.⁴⁶

Görüldüğü gibi anksiyete, tıbbi müdahaleyi gerekli kılan bir hastalıktır. Hâlbuki endişede böyle bir durum söz konusu değildir. Ayrıca bu saydığımız fizyolojik ya da psikolojik belirtiler endişe ile anksiyete arasındaki farkı da ortaya koymaktadır. Çünkü endişede bu belirtiler de yoktur.

Burada şunu da eklemek gerekir: Anksiyete durumunda gerek tıbbi gerekse psikolojik müdahalenin amacı kişiyi anksiyeteden tamamen kurtarmak değildir. Amaç kişiyi anksiyetenin kucağından alıp kaygı veya endişenin kucağına bırakmaktır.

Endişe ile anksiyete arasındaki diğer bir fark da özgürlük kavramıyla alakalıdır. Özgürlük, endişeyle birlikte değerlendirilmesi gereken kavramlardan birisidir. Çünkü kişiyi endişeye götüren öncelikle özgürlüktür. Endişe ancak özgürlüğün olduğu yerde ortaya çıkabilir, o bir “*özgürlük imkânı*”dır hatta “*özgürlüğün baş dönmesi*”dir.⁴⁷ Endişe, özgürlükle doğru orantılıdır. Kişi ne kadar özgürse endişe de o kadar fazladır, özgürlüğü ne kadar kısıtlıysa endişesi de o kadar azdır.

45 A.g.e., s. 3.

46 A.g.e., s. 3.

47 Kierkegaard, s. 117-129.

Çünkü insan daima önünde imkânlar bulabilen bir varlıktır. Bu imkânları özgürlüğü sayesinde seçer. Bazı imkânları seçmek, diğerlerinin kaybedilmesi anlamına gelir. İşte bu durum kişiyi endişe içinde bırakır.

Hâlbuki anksiyetede özgürlüğe bir yönelim yoktur. Bilakis bu hastalığa yalanan kişi özgürlükten korkar ve ondan kaçmayı tercih eder. Bu da onun kendisini özgür olmayışa teslim etmesi sonucunu ortaya çıkarır. Özellikle “*nevrotik anksiyete özgürlükten korkan kişinin teslimiyetiyle ortaya çıkar*”, bu ise “*yaşantı ve farkındalığa açılan pencerelerin kapanması*” demektir; “*kapanmış kişinin bir iletişim ya da duygusal alış veriş çabası yoktur, öte yandan özgürlük sürekli iletişim demektir.*”⁴⁸

Anksiyete, kişiyi şaşkınlığa sürükler, kendi farkındalığını yok eder, kim ve ne olduğu bilgisini geçici olarak ortadan kaldırır, etrafındaki gerçekliği net bir şekilde görmesini engeller.⁴⁹ Endişede ise bunun tam tersi bir durum söz konusudur. Endişeli kişi kendi farkına varır, benliğini fark eder, varlığını ortaya koyar, yaşamın ertelenemeyeceğini görür. Ayrıca kişi ne kadar kendi farkına varırsa endişeyle baş edebilmesi de o kadar kolay olur.

Zaman olgusu da endişe ile anksiyete arasındaki diğer bir farkı gösterir. Endişe kavramının an ve gelecek kavramlarıyla beraber düşünülmesini ister Kierkegaard. Çünkü endişe geleceğe yönelik olarak anda ortaya çıkar. Olanaklar anda seçilir fakat etkileri geleceğe yöneliktir. Gelecek ise belirsizdir. Bu yüzden kişi endişe içindedir. Ruh, sentezi özgürlüğün olanağı olarak tespit etmek üzere iken, kendisini endişe olarak ifade eder; böylece gelecek, bireyde endişe olarak açığa çıkan sonsuzluğun olanağına dönüşür. İmkân ya da olanak tam olarak geleceğe karşılık gelir. “*Özgürlük için, imkân gelecektir ve gelecek, zaman için mümkündür.*”⁵⁰ Kişisel yaşamdaki endişe bunlara karşılık gelir. Bunların her ikisi de kişisel yaşamdaki endişeye karşılık gelir. Bu nedenle tam ve doğru bir dilsel kullanım endişe ile geleceği birleştirir.

Buna karşılık anksiyetede bazen zaman olgusu bile ortadan kalkar. Varoluşçu terapistler en sarsıcı ve yoğun psikolojik deneyimlerin özellikle kişinin zamanla olan bağlantısını koparan deneyimler olduğunu gözlemlemişlerdir. Ciddi oranda anksiyete ve depresyon, zamanın hükmünü ortadan kaldırır, geleceği yok eder. Kişi anksiyete ve depresyondan kurtulduğu bir geleceği hayal bile edemez.⁵¹ Geçmiş zaman da bundan nasibini alır. “*Sözgelimi represyon (bastırma) düzene-*

48 A.g.e., s. 102.

49 A.g.e., s. 105.

50 Kierkegaard, s. 162-163.

51 May, *Varoluşun Keşfi*, s. 183.

ği geçmişle bugün arasındaki mutad ilişkiyi bozar. Geçmişini bugünün bilinçliği içinde yaşatmak kişi için acı verici yahut tehdit edici olduğundan, kişi geçmişini kendi içinde bir yabancı cisim gibi taşır.”⁵²

Hâlbuki zamanı psikolojik tablonun tam merkezine yerleştiren varoluşçular, insanın öncelikli zaman kipinin de gelecek olduğunu öne sürerler. *“Kişilik ancak geleceğe yönelik izleği içinde anlaşılabilir. İnsan sürekli oluş halindedir, sürekli geleceğe doğar.”⁵³ “Bu durum kişinin her daim gelecekte olduğu ve geliştiği gerçeğinin doğal bir sonucudur.”⁵⁴ “Kategorik zaman” saat ve takvimlerle ölçülebilir ancak “varoluşsal zaman” içinde yaşanan zamandır. Bu yüzden eğer insan kendisine var olduğunu telkin eden zaman duygusunu yok edebilirse zamanın getireceği nihai ayrılıktan ve ölümden de kaçabilir.⁵⁵*

Ancak bu son cümle, anksiyetede olduğu gibi zamanın iptal edilmesi manasında anlaşılmalıdır. Burada kastedilen kişinin zamanın dışına çıkması, yani sonluluktan kurtulup sonsuzluğa adım atması ve böylece ölümden dahi kaçmasıdır. Kierkegaard’ın şu ifadelerine baktığımızda bu mana daha iyi anlaşılacaktır: Kimsenin *“sonsuzluğun nasıl ele geçirileceğini öğrenmek”* gibi bir derdi yoktur; hâlbuki *“kişi, sonsuza birazcık sahip olabilseydi, anın valsini bir kez izleyebilseydi, işte o zaman yaşardı, işte o zaman daha az talihli olanların, doğmayıp da sanki hayata doğru koşanların ve aceleyle koşmaya devam edenlerin, fakat yine de ona ulaşamayanların kışkandırdığı bir kişi olurdu”⁵⁶*

Endişe (varoluşsal anksiyete) ile anksiyete arasında şöyle bir bağlantı da vardır. Endişe insanın yönünü cesaretle doğru döndürür. Çünkü diğer seçenek umutsuzluktur. Cesaret endişeyi üstlenerek umutsuzluğa karşı koymak demektir. Bunu başaramayan kişi bu defa yoğun bir umutsuzluktan kaçmak için nevroza (anksiyete) sığınır ve kendisini ancak kısıtlı bir ölçekte gerçekleştirebilir. Bu ise yokluktan kaçmak için varlığı inkâr etmek demektir.⁵⁷

Son olarak endişe (varoluşsal anksiyete) ile anksiyete (patolojik anksiyete) arasındaki ilişkiyi gösteren şu maddelerden⁵⁸ bahsedilebilir:

52 Sayar, s. 112.

53 A.g.e., s. 112.

54 May, s. 184.

55 Sayar, s. 113.

56 Kierkegaard, s. 178.

57 Tillich, s. 54; Sayar, s. 106.

58 Bu maddeler Kemal Sayar’ın kitabından alınmış ve aralara başka alıntılar eklenmiştir. Sayar da bu maddeleri Paul Tillich’in kitabının uzun bir bölümünü dikkate alarak belirlemiştir (Sayar, 2013: 107; Tillich, 2014: 31-103).

1. Endişenin ontolojik bir özelliği vardır. Endişe, “*suskun ve gizli de olsa hep oradadır*” beklemedir.⁵⁹ Kişi ondan kurtulamaz. Ancak “*olmak cesareti*” ile onunla yüzleşmesi gerekir.

2. Anksiyete, kişinin endişeyi üstlenememesinin bir sonucudur.

3. Anksiyete, kişinin gerçekçi olmayan, sınırlı ve sabit bir ortamda kendi varlığını ortaya koymasına yol açar.

4. Bu bağlamda anksiyete, “*kader ve ölüm anksiyetesiyle ilişkili olarak gerçekçi olmayan bir güvenlik, suç ve kınanma anksiyetesiyle ilgili olarak gerçekçi olmayan bir mükemmeliyet, şüphe ve anlamsızlık anksiyetesiyle ilgili olarak gerçekçi olmayan bir kesinlik üretir*”.⁶⁰

5. Anksiyete tıbbi yardımın, endişe manevi yardımın alanına girer. Nitekim endişe psikoterapiyle ortadan kaldırılamaz, çünkü psikoterapi insanın sonlu oluşunu değiştiremez.

c) Kaygı

Endişe kavramıyla en çok karıştırılan kavram ise Kierkegaard’un “*angest*” ya da tercümelere karşımıza çıkan “*anxiety*” kelimelerine Türkçede bir karşılık olarak seçilen kaygı kavramıdır. Endişe ile kaygının birbirine karıştırılmasında yine her iki kavramın nesnesinin olmayışı önemli bir rol oynamaktadır. Fakat endişe ile kaygı birbirine yakın olmakla birlikte biri diğerinden daha kapsayıcıdır. Bu açıdan aralarında bazı farklılıklar vardır. Yukarıda bu farklılıkları ortaya koymaya çalışmış, kaygının Kierkegaard’un kastettiği ontolojik manaya henüz sahip olmadığını, endişenin ise buna göre daha kapsayıcı manalar içerdiğini söylemiş-tik. Bunun sebebi kaygının kişinin sadece belirli duygularını *göstermesidir*. Bu, sözlüklerde “*tasa, üzüntü ve kuşku*” olarak karşımıza çıkmakta⁶¹ hatta “*belli bir anlamda*” kaygının bu sözcüklerle “*anlamdaş*” olduğu dahi söylenmektedir.⁶² Hâlbuki insan bunlardan daha başka duygulara da sahiptir. Bunlara varoluşsal duygular demek herhâlde yanlış olmaz. Fakat kaygı henüz bunları karşılayabilecek manalara sahip değildir.

59 Deren, s. 105.

60 Sayar, s. 107.

61 Kaygı kelimesinin manaları için “Endişe ve Kavram Karmaşasının Nedenleri” başlığı altında üzerinde durduğumuz sözlüklere bakılabilir.

62 Rasim Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Psikoloji Sözlüğü*, Ankara, Anı Yayınları, 2006, “kaygı” maddesi.

Ahmet İnam da kaygının bu özelliği üzerinde durur ve onun varoluşsal olmayan türlerine bazı eklemelerde bulunur. Bunlar “*gaile*”, “*tasa*”, “*tedirginlik*”, “*vesvese*” ve “*kuruntu*”lardır. Ona göre gündelik yaşamın “*kaygı çukuru*”na düşmüş herkes bunlarla karşılaşabilir fakat bunların mana zeminimizin yaşantısına yaptığı zararlı etkilerin de farkına varmak gerekir. “*Bu türev kaygılar, bedenimizin sağlıklı işleyişini, duyu dünyamızın düzenini, düşünce yapımızı, çevre ile olan ilişkimizi bozmakta, çarpıtmaktadır.*”⁶³ İnam’ın ifadesiyle “*vidı vidı dünyası*” içinde süren bir yaşamın “*vidı vidı kaygıları*”dır bunlar. İnam, “*vidı vidı*” sözünü kaygıyı küçümsemek için değil, bununla “*hiçlik*” düşüncesinin olmadığı, yaşamakla yaşayıp gitmek arasındaki ayırmda ikinci tarafta duran ve inançlarının dayandığı zeminden habersiz insanların oluşturduğu bir dünyayı anlatmaya çalıştığını söylemektedir. Bu dünyada yaşayan insanların para kazanmak, iyi okullarda okumak, başarılı olmak, ünlü olmak gibi tek amaçları olabilir, fakat bu amaçlar onların sürekli kaygılarını besler ve “*kaygı çukuru*”ndan çıkmalarına fırsat vermez.⁶⁴

Buna karşılık endişe ise bir iklimdir, kaygıya göre bir üst basamaktır, kaygı çukurundan çıkanların uğradığı bir bahçedir. Bu iklimi yaşamak, bu bahçeye uğramak isteyen kişi öncelikle ona olan bakışını değiştirmek zorundadır. Bu özelliğiyle orası âdeta bir bilinçlenme diyarıdır.⁶⁵

Aslında Kierkegaard da ortaya attığı kavramın kaygıdan ve varoluşsal olmayan durumlardan farklı olduğuna işaret etmiştir. Ona göre “*kişi sınırlı olan dan pek çok şey öğrenebilir; fakat, sıradan ve yoz bir kaygı biçimi dışında nasıl kaygılı olduğunu öğrenemez.*”⁶⁶ Çünkü onun kavramı sınırlı olanla değil sınırsız ve sonsuz olanla bağlantılıdır. Sınırlı olan durumlarda ancak sıradan ve yoz bir kaygı biçimi ortaya çıkabilir.

Yine ona göre olanaklılık tarafından “*mutlak ve sınırsız bir şekilde*” eğitilmek isteyen kişi, eğer dürüst ve inançlı olursa, olanaklılık sınırlı olan her şeyi keşfedecek, fakat bunları “*sınırsızlık formu içinde*” ülküselleştirecek ve “*birey inancın cesaretiyle sınırlı olan her şeyi yeniden alt edene değin*” onu endişe içinde bunnaltacak; “*yaşamın korkunç yönleriyle*” ve sonlu olan durumlarla karşılaştığında bunlar endişeye oranla daha zayıf kaldığı için onlardan kaçmayacaktır.⁶⁷ Burada dürüst ve inançlı olmak önemlidir. Çünkü “*içinde her bireye bir yer bulunan*

63 İnam, s. 75.

64 A.g.e., s. 74-77.

65 A.g.e., s. 79-81.

66 Kierkegaard, s. 238.

67 A.g.e., s. 233.

sınırlılık ve sınırlı ilişkiler, önemsiz olsalar da, gündelik olsalar da, ya da dünya-tarihsel olsalar da, ancak sınırlı bir şekilde eğitirler ve kişi onları her zaman ikna edebilir, tatlı sözlerle kandırarak her zaman bir şey elde edebilir, her zaman pazarlık yapabilir, hoş karşılanabilecek şekilde onlardan kaçabilir, kendisini her zaman dışarıda tutabilir, onlardan bir şey öğrenme konusunda kendisini alıko-yabilir (...)".⁶⁸ Başka bir deyişle kişinin kaygıyı aldatması, yanıltması ve kandırması her zaman mümkün olabilir. Ancak bu durumun onu inanca ulaştırmayacağı ve sınırlı olanda boğulup gitmesine sebep olacağı da bir gerçektir. Fakat endişe ortaya çıktıktan sonra artık onu aldatması, tatlı sözlerle kendinden uzaklaştırması, ondan saklanması mümkün değildir. Görüldüğü gibi Kierkegaard burada da endişenin diğer kavramlardan özellikle kaygıdan farkını ortaya koymaktadır.

Kierkegaard'un, "*yaşamın korkunç yönleri*" ve sonlu olan durumlarla karşılaştığında bunlar endişeye oranla daha zayıf kaldığı için kişinin onlardan kaçmı-yacağı *değerlendirmesiyle kastettiği şey* gündelik yaşamda hemen herkesin karşı-lanabileceği kaygı türleridir. Fakat kişi eğer "*olanaklılık*" tarafından eğitilmişse "*sınırlının kayguları müzik çalmaya başladığında, sınırının çırakları akıllarını ve cesaretlerini yitirdiğinde (o) dansa başlayacaktır*".⁶⁹

Burada dikkati çeken nokta da Kierkegaard'un, kişinin "*inancın cesaretiyle sınırlı olan her şeyi*" alt edeceğini söylemesidir. Kierkegaard'un kavramında inanç önemli bir mevkide durmaktadır. O olmadan endişe kavramı eksiktir. Ona göre endişe, özgürlük imkânıdır ve yalnız inançla gelen endişe tam olarak eği-ticidir; "*çünkü o, bütün sınırlı sonları tüketir ve onların bütün aldatıcılıklarını keşfeder*".⁷⁰ Zaten var olmak için bu şarttır. Çünkü "*varoluş, sonlu olan varlığın sonsuzluğa yönelik tutkusudur*".⁷¹

Süleyman Hayri Bolay, varoluşçuları iki gruba ayırır. Bunlar ateist olanlar ve Hristiyanlıktan beslenen varoluşçulardır. Bolay, birinci grubun insanın Allah ile irtibatını kestiğini, insanı bu dünyada "*kendi başına yapayalnız kalmış, bu saçma âleme 'atılmış' zavallı bir varlık olarak*" gördüğünü söylemektedir.⁷²

İnsan varoluşunun özden önce geldiği konusunda birinci gruptakilerle aynı fikirde olan fakat terk edilmişlik, sıkıntı, bunalım konularında onlardan ayrılan ve ümitsizliği kabul etmeyen ikinci gruptakiler ise "*sonsuzluk ihtiyacının ve âlemin*

68 A.g.e., s. 233.

69 A.g.e., s. 238.

70 A.g.e., s. 232.

71 Kamuran Gödelek, *Kierkegaard*, İstanbul, Say Yayınları, 2010, s. 60.

72 Süleyman Hayri Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*, Ankara, Akçağ Yayınları, 2004, s. 444.

saçmalığının, Hristiyanlıktaki 'aslı günah' ve 'kurtuluş' fikri ile anlaşılır hale geleceğini ve izah edilebileceğini ispata çalışırlar".⁷³

Kierkegaard'un, Karl Jaspers ve Gabriel Marcel gibi isimlerle birlikte burada ikinci grupta olduğunu daha önce söylemiştik. Dikkati çekmek istediğimiz husus varoluşçular arasında bazı fikir farklılıkları olduğu gibi Kierkegaard'un konumuzla alakalı kavramının da diğer varoluşçulardan farklı olabileceğinin gözden kaçırılmaması gerektirir.⁷⁴ Bu oldukça önemlidir. Nitekim Ahmet Cevizci'nin sözlüğünde "kaygı" kelimesiyle ilgili şunlar söylenmektedir: "*Varoluşçu felsefede ise kaygı, içinde yaşadığımız dünyanın anlamsızlığının, tamamlanmamışlığının, kaotik, düzen ve amaçtan yoksunluğunun farkına varmanın sonucu olan duyguyu ifade eder.*"⁷⁵ Bu tanımlama Kierkegaard için geçerli değildir. Onun için sadece sonlu olan bu dünya yoktur. Ayrıca "anlamsız", "tamamlanmamış", "kaotik", "düzen ve amaçtan yoksun" bir dünyada kişinin kendi varlığını ortaya koyması, Bolay'ın ifadesiyle, onu bu dünyada "*kendi başına yapayalnız kalmış, bu saçma âleme 'atılmış' zavallı bir varlık*" olmaktan öteye götüremez. Böyle bir âlemde varolmanın da bir değeri yoktur. Çünkü zaten sonludur. Kişiyi ebedî, sonsuz varlığa ulaştırmadıkça endişenin de rahat durmayacağı açıktır. Kierkegaard'un anlatmaya çalıştığı da budur. Bu yüzden burada tanımlanan kavram gerçekten "kaygı"dır, Kierkegaard'un üzerinde durduğu kavram değildir. Ahmet Cevizci muhtemelen sözlüğündeki "kaygı" maddesini Kierkegaard'dan değil de Dasein'in bu dünyaya "*fırlatılmış*", "*atılmış*" ya da "*düşmüş*" olduğunu söyleyen Heidegger'den faydalanarak kaleme almıştır.⁷⁶

Kierkegaard, hangi değer ya da ölçütlerin hayata gerçek anlamını kazandıracığı sorusuna ancak dinin cevap verebileceğini düşünmektedir. İktidar veya servet peşinde koşmak da anlam arayışına bir noktaya kadar cevap verebilir. Ancak arzular değişir ya da kaybolur. "*Hayat ancak onun dışında bir şey tarafından anlama kavuşturulabilir çünkü ancak onun dışında bir şeye hayatımı bağlayabilirim.*"⁷⁷ "Mutlak İyi"ye bağlanmakla ancak sonlu iyiliklerin önemi azalır ve varoluşun sorusu bir cevaba kavuşur. Kierkegaard'a göre "Mutlak İyi" Tanrı'nın diğer adıdır ve "*varoluşumuzun her anını anlamlandırmak için hayatlarımızı bir*

73 A.g.e., s. 445.

74 Varoluşçu filozofların fikir farklılıkları ve bu farklılıklarda dinin etkisi konusunda ayrıca şu makaleye bakılabilir: Hakan Gündoğdu, "Varoluşçu Felsefelerdeki Bazı Ortak Özellikler", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VII, S 1, Samsun, 2007.

75 Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, 4. bs., İstanbul, Engin Yayınları, 2000, "kaygı" maddesi.

76 A. Kadir Çüçen, *Martin Heidegger: Varlık ve Zaman*, İstanbul, Sentez Yayınları, 2012, s. 80.

77 Sayar, s. 108-110.

*bütün olarak Tanrı 'yla irtibatlandırılmamız gerekir”.*⁷⁸ Endişe ile kaygı arasındaki diğer bir fark da burada açığa çıkmaktadır. Kaygı kavramında “*Mutlak İyi*” düşüncesi olmayabilir. Endişe ise baştan sona bu düşünce ile yüklüdür. Zaten Ahmet İnam da yazısının sonunda kişiyi alıp bu noktaya getirir. “*Hiçlikte yaşadık gördük ki varlık geçicidir; gidicidir; bizse ölmeyecekmiş gibi yaşıyoruz: Bu da bizi sonlu olana bağımlı kıyor: İçimizdeki sonsuzluk sonlu olduğumuzu anlayınca çıkıyor: Sonlu kıyoruz varlığı, varlığımızı, sonsuza aşkımdan dolayı.*”⁷⁹

Şöyle de denebilir: Biz hiç ölmeyecekmiş gibi yaşamaya devam ediyoruz. Hâlbuki ölüm ya da yokluk endişesi bir hakikat olarak karşımızda duruyor ve biz bundan daima korkuyoruz. Çünkü her korkunun arkasında kişinin kendi varlığını koruyamayacak olma endişesi vardır. Korku bir şeyden korkmaktır, ölüm anından korkmak gibi. Ancak bunu korkutucu kılan, özneye yaşatacağı olumsuzluklar değil, bu olumsuzluğun muhtemel sonuçlarına dair endişedir. Başka bir deyişle “*mutlak biçimde bilinmeyen ‘ölüm sonrasıdır’, mevcut tecrübemizin imgeleriyle dolu olsa da, yokluk olarak kalan yokluktur*”.⁸⁰ İnsan sonlu bir varlıktır ve sonlu bir varlığın bir andan daha uzun bir süre çıplak endişe olarak kalması imkânsızdır. Bu durumu yaşayan insanlar yaşadıklarını “*akıl almaz dehşet*” ifadesiyle anlatmışlardır. İşte endişe buradadır. Endişe, bir insanın kendi muhtemel yokluğunun bilincinde olması durumudur. Bu, yokluk hakkında soyut bir bilgi değil, yokluğun kişinin kaçınılmaz sonu, varlığının bir parçası olduğuna dair bir bilinçtir. Endişeyi üreten “*evrendeki her şeyin geçici, fâni olduğunun farkına varılması hatta başkalarının ölümlerinin tecrübe edilmesi dahi değildir; bu olayların bir gün ölecek olduğumuza dair hep üstü örtük olan farkındalık üzerindeki etkisidir*”.⁸¹ Nihayet endişe varoluşun kendisiyle ilgilidir ve sonu olan bir varlığın yokluk tehdidinde dair endişesi yok edilemez. Bu açıdan *Paul Tillich*, Tanrı ile endişe arasında bir bağlantı olduğunu söylemektedir. Çünkü “*gerçekten Tanrı olan Tanrı ile yüzleşmek, ayrıca varolmamaya dair mutlak tehditle de yüzleşmek demektir*”.⁸² İşte gündelik yaşamın “*sıradan*” ve “*yoz*” kelimeleriyle ifade edilen kaygılarında bu söylediğimiz varoluşsal durumların hiçbirisi yoktur.

Bu değerlendirmelerin ışığında endişe ile kaygı arasında şu farklılıklardan söz edilebilir: Endişenin belirsizliği sınırsız ve sonsuz olanla, kaygının sınırlı ve sonlu olanla ilgilidir. Endişe öte âlemlerle, kaygı bu dünya ile bağlantılıdır. En-

78 A.g.e., s. 110.

79 İnam, s. 90.

80 Tillich, s. 62.

81 A.g.e., s. 62.

82 A.g.e., s. 163.

dişe ancak inançla, kaygı inanç olmadan da aşılabilir. Endişe, değişimin desteklediği bir sonuçtur, ancak bu değişim sonsuz olanla bağlantılıdır. Değişim kaygıyı da ortaya çıkarabilir, ancak bu sonlu olanla ilgilidir. Endişe görevini tam olarak yerine getirebilirse kişiyi varoluşa götürür, kaygı ise endişeye yükselmek için bir basamaktır. Endişe herkeste vardır fakat gizlidir, kaygı herkeste vardır fakat aşikârdır. Endişe ortaya çıktıktan sonra onu aldatmak, kandırmak, baştan savmak mümkün değildir; kaygıyı aldatmak, tatlı sözlerle kandırmak, ondan kaçmak mümkündür. Endişe her zaman olumludur; olumsuz gözükse bile sonuçları itibarıyla böyledir. Kaygı ise olumsuz olabilir. Endişe kişiseldir, özeldir; herkes kendi endişesini kendisi yaşar, kendi varoluşunu kendisi tamamlar, kimse başkası adına endişe duyamaz. Kaygı ise toplumsal olabilir. Kişi kaygısına başkalarını da ortak edebilir. Endişenin sonuçları herkeste aynıdır. Çünkü endişe insan olmanın bir sonucudur; ayrıca sınırsız ve sonsuz olan tektir. Kaygının sonuçları ise kişiden kişiye değişebilir. Çünkü sınırlı ve sonlu olanlar farklı ve çoktur.

Sonuç

Endişe kavramının korku kelimesiyle karşılık bulması uygun değildir. Çünkü endişe ve korku arasında belirgin bir fark vardır. Endişenin nesnesi yoktur, bu yüzden daha şiddetli ve üstesinden gelinmesi daha zordur. Korkunun ise bir nesnesi vardır. Bu yüzden endişe kadar şiddetli değildir. Nesne ortadan kalkınca korku da kaybolur. Endişe ile korku arasındaki en önemli bağlantı, endişe sayesinde varoluşu elde eden insanın bu hazinesini korumasına yardımcı olmasıdır. Ayrıca her korkudan, özellikle ölüm korkusundan endişeye açılan pencereler vardır.

Anksiyetenin de endişe kavramının yerine kullanılması uygun gözükmemektedir. Her ikisinin nesnesinin olmaması zaman zaman karıştırılmalarına sebep olmuştur. Ayrıca anksiyetenin “*varoluşsal anksiyete*” ya da “*ontolojik anksiyete*” adı altında endişe kavramının yerine, “*normal anksiyete*” adı altında kaygı kavramının yerine kullanıldığı da görülmektedir. Ancak anksiyete her ne kadar nesnesi olmasa da olsa fizyolojik ve psikolojik belirtiler gösteren, buna bağlı olarak tıbbi müdahaleyi gerekli kılan ayrıca özgür olmayışı tek tercih olarak kişinin karşına çıkaran, onun kim ve ne olduğu bilgisini ve zaman olgusunu geçici olarak ortadan kaldıran ve böylece kişiyi varlığını inkâr eder derecesine getiren bir hastalığın adıdır. Hâlbuki endişe bir hastalık değildir. Endişe ancak özgürlüğün etkin olmasıyla ortaya çıkar, kişinin varolduğunu, yaşadığını ona hatırlatır ve endişe için zaman özellikle an ve gelecek vazgeçilmezdir. Anksiyete hastalığına yakalanan kişilere ister tıbbi ister psikolojik bir müdahale yapılsın amaç kişiyi anksiyetenin kucağından alıp kaygı ya da endişenin kucağına bırakmaktır. Bu da

endişe ile anksiyete arasındaki en önemli bağlantıdır. Başka bir ifadeyle anksiyete, endişeye çıkmak için bir fırsattır.

Yine nesnesi olmadığı için endişe ile karıştırılan kaygı da Kierkegaard'un kavramını tam olarak karşılayamamaktadır. Kaygı günlük hayatın sınırlı, sıradan ve yoz durumlarında ortaya çıkan bir durumdur. Servet sahibi olmak, iyi bir okulda okumak, başarılı olmak gibi nesnesi belirsiz, geleceğe yönelik amaçların hepsi kişiyi kaygıya sürükleyebilir ve anlam arayışında bir noktaya kadar cevap verebilir. Ancak bunların hepsi bu dünyaya ait olan sınırlı ve sonlu şeylerdir. Endişe sınırsız ve sonsuz olanla ilgilidir ve kişinin amaçlarını değil, bizzat kendisini bunlarla bir sınava tabi tutmaktadır. Sonlu bir varlığın sonsuz olanla sınanması ve bunun sonucu olarak yokluk fikrinin ortaya çıkması en temel endişe kaynağıdır. Kaygı, anksiyete gibi bir hastalık değildir ancak henüz endişe gibi kişiyi doğrudan varoluşa götüren ontolojik bir durum da değildir. Yine de anksiyete gibi her kaygıdan endişeye çıkan bir yol vardır.

Sonuç olarak Kierkegaard'un kavramının hangi kelimeyle tercüme edileceği konusunda bir kararsızlık vardır. Bunun sebebi henüz tercih edilen kelimelerin hiçbirisinin tam olarak ontolojik bir anlama kavuşturulmamış olmasıdır. Her ne kadar Türkçe olduğu için tercih edilse de kaygı kelimesi de bu açıdan oldukça yetersizdir. Endişe kelimesi de yetersizliğine ve Türkçe olmamasına rağmen diğer kelimelere göre daha kapsayıcı anlamlar içerdiği için Kierkegaard'un kavramına karşılık olarak kullanılması daha uygun gözükmektedir.

Son olarak Rollo May'den faydalanarak bir önermede bulunmak istiyoruz. Yukarıda da kısmi olarak işaret ettiğimiz gibi May, Kierkegaard'un kavramına varoluşsal açıdan bakmaktaki hedefin ona özgün gücünü geri vermek olduğuna değinmektedir. Ona göre eğer bu kavram uygun bir kelimeyle ontolojik tabanına kaydırılabilirse bu kavramla bağlantılı olan her türlü olgunun psikolojik ve psikiyatrik açıdan açıklanmasında büyük bir fayda elde edilmiş olacaktır. O halde mademki kaygı kelimesi Türkçe olmasına rağmen sınırlı bir manaya geldiği için yetersizdir, o hâlde ya sözlüklere bu kelimenin manasını ontolojik açıdan zenginleştirecek bazı maddeler eklenmeli ya da ontolojik durumlarda endişe kelimesi tercih edilmelidir.

Kaynakça

Akış, Yasemin, *Søren Kierkegaard'da Kaygı Kavramı*, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2015.

Arat, Reşit Rahmeti, *Eski Türk Şiiri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1965.

Austin, Michael, *Useful Fictions- Evolution, Anxiety, and the Origins of Literature*, Lincoln and London, University of Nebraska Press, 2010.

Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 4. bs., 1.C., İstanbul, Kubbealtı Lugatı, 2011.

Bakırcıoğlu, Rasim, *Ansiklopedik Psikoloji Sözlüğü*, Ankara, Anı Yayınları, 2006.

Bilgin, Azmi, *Yunus Emre*, İstanbul, Şûle Yayınları, 2000.

Bolay, Süleyman Hayri, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*, Ankara, Akçağ Yayınları, 2004.

Budak, Selçuk, *Psikoloji Sözlüğü*, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 2000.

Cevizci, Ahmet, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, 4. bs., İstanbul, Engin Yayınları, 2000.

Çelik, Yakup, “Bahtiyar Vahapzade'nin Şiirlerinde Varoluş Kaygısı”, *Erdem/ Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, sayı 57, Ankara, Ağustos, 2010.

Çopuroğlu, Büşra, “Türk Edebiyatında Melâl: 1950 Kuşağında Bir Bunaltı” *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, Y 1, S 14, Ankara, Temmuz-Aralık, 2015.

Çüçen, A. Kadir, *Martin Heidegger: Varlık ve Zaman*, İstanbul, Sentez Yayınları, 2012.

Dağ, İhsan, “Psikolojinin Işığında Kaygı”, *Doğu-Batı Düşünce Dergisi*, S 6, Ankara, Felsefe Sanat ve Kültür Yayınları, 1999.

Deren, Seçil, “Angst ve Ölümlülük”, *Doğu-Batı Düşünce Dergisi*, S 6, Ankara, Felsefe Sanat ve Kültür Yayınları, 1999.

Deveci, Cem, “‘İsmi İnsan, Kendisi Kaygı Olsun’: Heidegger’de Kaygının Varlıkbilimsel Değeri”, *Doğu-Batı Düşünce Dergisi*, S 6, Ankara, Felsefe Sanat ve Kültür Yayınları, 1999.

Fedai, Celal, <http://celalfedai.wordpress.com/2014/05/19/ne-zar-ne-heyhat-yasasin-endise>, 2014.

Gödelek, Kamuran, *Kierkegaard*, İstanbul, Say Yayınları, 2010.

Gül, Fikri, “Varoluşçu Felsefenin Türk Düşünce Hayatındaki Yansımaları”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 18, Denizli, 2014.

Gündoğdu, Hakan, “Varoluşçu Felsefelerdeki Bazı Ortak Özellikler”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VII, S 1, Samsun, 2007.

Gürbilek, Nurdan, *Kör Ayna Kayıp Şark/ Edebiyat ve Endişe*, İstanbul, Metis Yayınları, 2007.

İnam, Ahmet, “Kaygı Gülü Açarken”, *Doğu-Batı Düşünce Dergisi*, S 6, Ankara, Felsefe Sanat ve Kültür Yayınları, 1999.

Johnson, Laurie Ruth, *Aesthetic Anxiety: Uncanny Symptoms in German Literature and Culture*, Amsterdam-New York, Radopi, 2010.

Kanar, Mehmet, *Kanar Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, 1. C., İstanbul, Say Yayınları, 2009.

Karaburgu, Oğuzhan, “‘Etkilenme Endişesi’ Bağlamında Nâmık Kemal ve Abdülhak Hâmid Tarhan Üzerine Bir Değerlendirme”, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/9, Ankara- Turkey, Summer, 2013.

Kaşgarlı Mahmud, *Uyurca, Divan-i Lügat-it-Türk*, haz. Besim Atalay, Ankara, TDK, 1941.

Kierkegaard, Søren, *The Concept of Dread: A Simple Psychologically-Oriented Reflection on The Dogmatic Problem of Originals Sin*, Tr.. Walter Lowrie, Princeton, Princeton University Press, 1946.

_____, *The Concept of Anxiety*. Tr. Reider Thomte, Princeton, Princeton University Press, 1980.

_____, *Korku ve Titreme*, çev. Nur Beier, İstanbul, Ara Yayınları, 1990.

_____, *Kaygı Kavramı*, çev. Vefa Taşdelen, Ankara, Hece Yayınları, 2004.

May, Rollo, *Varoluşun Keşfi*, çev. Aysun Babacan, 3. bs., İstanbul, Okuyan Us Yayınları, 2014.

Nazime, Ali - Reşad, Faik, *Mükemmel Osmanlı Lügati*, haz. Necat Birinci, Kâzım Yetiş, Fatih Andı vdğr., Ankara, TDK, 2002.

Nişanyan, Sevan, *Nişanyan Sözlük/ Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*. <http://www.nisanyansozluk.com>, 2020.

Olgunlu, Ali Canip, “Yahya Kemal ve Mükemmellik Endişesi”, *Milliyet*, 8 Ekim 2017.

Öztürk, Hasan, <https://www.gazeteduvar.com.tr/kitap/2018/03/15/panorama-estetik-endisesi-zayif-politik-bir-roman>, 2018.

Polat, Adem, “Nâmık Kemal’de Ahlaki Kaygı Temelli Metinleştirme: İntibah ve Ahlâk-ı Alâî”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, sayı 6/3, *Türkiye*, 2017.

Polat, Merve Esra, “Cemal Süreya’nın ‘Üvercinka’ Şiirinde Biçimsel Estetik Kaygı ve Anlamsal Çok Boyutluluk”, *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, sayı 7(2), Ordu, Temmuz, 2017.

Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1998.

Sayar, Kemal, *Özgürlüğün Baş Dönmesi*, İstanbul, Timaş Yayınları, 2013.

Taşdelen, Vefa, *Felsefeden Edebiyata*, Ankara, Hece Yayınları, 2013.

Tillich, Paul, *Olmak Cesareti*, çev. F. Cihan Dansuk, 2. bs., İstanbul, Okuyan Us Yayınları, 2014.

Türkçe Sözlük, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988.

Ünsal, Cüneyt, “Yaygın Anksiyete Bozukluğu” Tanısı Alan Hastaların Elektrokardiyografilerindeki P- Dalga Dispersiyonu ve QT Dispersiyonu” (Yayınlanmamış Uzmanlık Tezi), Haydarpaşa Numune Eğitim ve Araştırma Hastanesi Psikiyatri Kliniği, İstanbul, 2007.